

doi: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.05.007>

УДК 330.11:[336:330.131.7]-047.64

А. І. Даниленко

член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, радник при дирекції ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України",
Київ, Україна, finotdel2004@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9753-5381>

ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ В УПРАВЛІННІ ФІНАНСОВИМИ РИЗИКАМИ

Анотація. Оновлену систему управління ризиками на підприємствах, яка враховує міжнародні підходи до оцінки їх рівня і заходів щодо нейтралізації, можна запровадити лише за підтримки урядів на партнерських засадах. На продовження оприлюдненого цього року на сторінках журналу "Фінанси України" авторського бачення сутності сучасних фінансових ризиків та способів організації протидії їхньому негативному впливу на стійкий розвиток бізнесу, у статті висвітлено досвід ряду країн, які активно залучають державні органи до сприяння функціонуванню середніх та малих підприємств, що може бути корисним і для практики України. Зокрема, у цьому аспекті розглянуто поточні зміни в діяльності національної митної служби, а також запропоновано підходи та напрями усунення недоліків у законодавчих і нормативних актах, що не дають змоги виключити ймовірність вразливості результатів ділової активності до чергових кризових явищ. Розкрито позитивні риси розробок Національного банку України з мінімізації ризиків комерційних банків, котрі варто використати під час підготовки концептуальних засад підвищення ролі міністерств і відомств держави у вирішенні проблем виявлення і нейтралізації ризиків дестабілізації різних сфер економічного простору на мікрорівні.

Ключові слова: фінансовий ризик, управління економікою, інвестиції, законодавство, великі, малі та середні підприємства, НБУ, страхова компанія, митниця.

Табл. 1. Літ. 72.

Anatolij Danylenko

Dr. Sc. (Economics), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Economist of Ukraine, SE "Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine",
Kyiv, Ukraine, finotdel2004@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9753-5381>

ENHANCING THE STATE'S ROLE IN MANAGING FINANCIAL RISKS

Abstract. This year, the pages of the magazine "Finance of Ukraine" have already published the author's vision of the essence of modern financial risks and ways to combat their negative impact on sustainable business development. The current approach to state governance does not address comprehensively the issue of identification, assessment and mitigation of risks in Ukrainian economy. While the National Bank of Ukraine (the NBU) successfully deals with these issues in the financial sector, the real sector continues to experience substantial problems in risk management as there is no national concept for risk mitigation. The article presents insights into some of those issues. In particular, the article analyses the best practices of the NBU, which focused several departments on addressing risk and guided banks on risk mitigation in order to allow the banking system to meet its obligations to depositors, creditors, and shareholders. The insurers, now supervised by the NBU, will also have to resolve those issues while providing financial services and to enhance risk management. The state faces significantly more issues in risk mitigation in the real sector, inter alia: designing a national concept for risk mitigation; promoting implementation

© Даниленко А. І., 2020

of the concept's provisions at enterprises (especially small and medium ones); designating authorities to monitor the implementation; enhancing the efficiency of banks in considering loan applications, especially from SMEs. Special attention was paid to the Customs Service of Ukraine, which has an impact on enterprises' risks in reviewing exported products. The article takes stock of the international best experience in addressing the issues.

Keywords: financial risk, economic management, investments, legislation, large, small and medium-sized enterprises, the National Bank of Ukraine, insurance company, the Customs Service.

JEL classification: G32, H12, O32.

А. И. Даниленко

член-корреспондент НАН Украины, доктор экономических наук, профессор,
заслуженный экономист Украины, советник при дирекции ГУ "Институт экономики
и прогнозирования НАН Украины", Киев, Украина

УСИЛЕНИЕ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В УПРАВЛЕНИИ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ

Аннотация. Обновленную систему управления рисками на предприятиях, учитывающую международные подходы к оценке их уровня и мер по нейтрализации, можно ввести только при поддержке правительств на партнерских началах. В продолжение обнародованного в этом году на страницах журнала "Финансы Украины" авторского видения сущности современных финансовых рисков и способов организации противодействия их негативному влиянию на устойчивое развитие бизнеса, в статье отражен опыт ряда стран, которые активно привлекают государственные органы к содействию функционированию средних и малых предприятий, что может быть полезным и для практики Украины. В частности, в данном аспекте рассмотрены текущие изменения в деятельности национальной таможенной службы, а также предложены подходы и направления устранения недостатков в законодательных и нормативных актах, которые не позволяют исключить вероятность уязвимости результатов деловой активности к очередным кризисным явлениям. Раскрыты положительные черты разработок Национального банка Украины по минимизации рисков коммерческих банков, которые следует использовать при подготовке концептуальных основ повышения роли министерств и ведомств государства в решении проблем выявления и нейтрализации рисков дестабилизации различных сфер экономического пространства на микроуровне.

Ключевые слова: финансовый риск, управление экономикой, инвестиции, законодательство, большие, малые и средние предприятия, НБУ, страховая компания, таможня.

Становлення суверенітету нашої країни характеризувалося змінами трансформаційних моделей національної економіки, умов розвитку виробництва і реалізації продукції, швидким упровадженням приватної власності замість державної тощо. У ринковому просторі діяльність суб'єктів підприємництва супроводжувалася виникненням та посиленням ряду ризиків нестійкості, котрі негативно впливали на розвиток народного господарства. Варто зазначити, що протягом останніх років в Україні спостерігалися певні позитивні зрушення у сфері антикризового регулювання, водночас наявність періодичних посилень турбулентності світової економіки актуалізує потребу в розробленні нестандартних інноваційних управлінських рішень. Так, безпрецедентні тенденції депресії внаслідок глобальної пандемії створили пе-

редумови для розгортання економічної та фінансової кризи у планетарному масштабі. Відповідно, для суб'єктів господарювання зростає невизначеність, пов'язана з виникненням системних інституціональних ризиків дестабілізації, котрі неможливо повністю нейтралізувати за допомогою регуляторних важелів приватного сектору. Вдосконалення підходів до організації протидії викликам та загрозам порушення рівноваги у відносинах економічних агентів вимагає окремої уваги з боку держави. При цьому в транзитивних економіках, залежно від ситуативної ризикованості, важливою є диференціація факторів турбулентності, пов'язаних із масштабом, галузевими особливостями, підприємницькою активністю, формами власності тощо.

Серед теоретичних досліджень проблем державного управління у контексті інституціональних чинників та економічних мотивів поведінки його агентів – праці М. Вебера [1–4], Г. Таллока [5], У. Нісканена [6–8], М. Олсона [9], Е. Остром [10] та ін.; щодо фінансових ризиків – Дж. К. Гелбрейта [11], Р. Гібсона [12], К. Рейнхарт і К. Рогоффа [13], Дж. Ф. Сінкі-молодшого [14], П. Станьєра [15], Р. М. Штульца та М. Кері [16]; щодо фіскальних і монетарних ризиків – Т. І. Єфименко [17; 18], С. С. Гасанова і В. П. Кудряшова [19; 20], О. М. Іваницької і Т. В. Кошук [21] та ін. Проблема оцінки і заходам з пом'якшення фінансових ризиків присвячені праці вітчизняних науковців О. І. Барановського [22], В. М. Гееця [23], О. А. Зоріної [24], Б. Є. Кваснюка [25] тощо. Проте практично не досліджувалась можливість запровадження державної концепції визначення, оцінки й нейтралізації чинників нестабільності та використання ризик-менеджменту.

Як уже зазначалося, цього року автором на шпальтах журналу “Фінанси України” [26], у звітах підприємств, які надаються Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку (*далі* – НКЦПФР), по-різному висвітлені питання протидії конкретним негативним ризикам. Наприклад, ознайомлення зі звітами за останні роки показало, що акціонерні компанії, котрі входять до складу гірничо-металургійного холдингу Групи Метінвест, досить повно використовують міжнародні напрацювання з визначення й нейтралізації ризиків. Водночас окремі суб'єкти господарювання не приділяють належної уваги питанням розкриття власних даних стосовно ризик-менеджменту в стандартизованій звітності до НКЦПФР. У результаті виникають загрози інформаційної асиметрії щодо багатьох стейкхолдерів, передусім у контексті інвестиційної привабливості вітчизняного середовища бізнес-діяльності.

Варто ще раз підкреслити необхідність розроблення державної системи з виявлення загроз дестабілізації (в т. ч. фінансових) і протидії їм у секторальному розрізі на макро-, мезо- та мікрорівнях, особливо на великих підприємствах. Однак невирішеними можуть залишитися питання щодо решти суб'єктів господарювання, про які згадують багато економістів. Тим більше, що протягом останніх двох років у нашій державі кількість малих підприємств (близько 95,5 % загального обсягу) перевищувала аналогічний показник великих (399–446 од.) у понад 760–800 разів [27]. Слід зазначити, що серед науковців та практиків точаться запеклі дискусії стосовно доціль-

ності суттєвих змін у роботі компаній, які мають пряме відношення до страхування операційної діяльності підприємств реального сектору.

Не буде перебільшенням констатувати, що проблеми управління ризиками частково знаходять вирішення в діяльності українських митників. Проте, на нашу думку, вимагають більшого обґрунтування окремі положення достатньо широкого кола законодавчих і нормативних актів, у т. ч. у фінансальній сфері, оскільки їх дія та нескоординованість із міжнародними нормами потенційно несуть реальну загрозу появи ризиків у різноманітних сферах ділової активності [28–31].

Динаміка розбудови виробництва і реалізації продукції завжди передбачала істотну частку експорту в обсязі ВВП України, котрий поступово дедалі більше наповнювався сировинними та незначно технічно обробленими товарами. Тому важливо було б у торгових відносинах з ЄС передбачити можливість відходу від подібної структури експорту за рахунок ставок мита. Угоди про розвиток торгівлі створили ризики через нераціонально погоджені з іншими країнами домовленості про митні тарифи, обмеження щодо вивезення сировини, вільної торгівлі окремими виробами, порядку розрахунку за експортну продукцію. Одне з перших серйозних зобов'язань наша держава взяла на себе відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [32], яка була погоджена 14 червня 1994 р., а набрала чинності з березня 1998 р. За п. 1 ст. 10 розділу III цієї угоди, сторони надавали одна одній режим найбільшого сприяння у торгівлі згідно з п. 1 ст. 1 Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) [33]. Дія цієї статті була продовжена під час набуття нашою країною членства у Світовій організації торгівлі (2008 р.).

Час, що минув з початку дії Угоди про партнерство і співробітництво, виявив неповну підготовленість української держави до врівноважених відносин з економічно розвинутими країнами. Ідеться про кризові обставини, котрі періодично повторюються, створюючи умови для виникнення факторів ризику, що не сприяють розвитку економіки. Зокрема, було втрачено можливість застосовувати протекціоністську митну політику проти імпорту продукції, яку можна виробляти в Україні (трактори, комбайни, добрива тощо).

На нашу думку, пріоритети Уряду України в розвитку договірних зовнішньоекономічних відносин із іншими країнами було визначено не зовсім адекватно. У свою чергу, недостатня координованість рішень у валютній політиці, практична відсутність державної підтримки інвестицій у промисловості тощо породжують загрози дестабілізації, організація протидії яким має проводитися більш системно.

Метою статті є визначення на основі найкращої міжнародної практики шляхів підвищення ролі державних органів влади в нейтралізації негативних наслідків фінансових ризиків на підприємствах і в організаціях, включаючи малий та середній бізнес.

Насамперед розглянемо питання нівелювання наслідків турбулентних явищ у фінансовому секторі. Слід зазначити, що Національний банк України

(далі – НБУ) провів досить ґрунтовну роботу з упорядкування діяльності суб'єктів сфери банківської діяльності. Практичний досвід роботи Банку випередив наявні напрацювання науковців та практиків і дав змогу побудувати систему управління ризиками в банківській системі, яка є на сьогодні безпрецедентною для вітчизняної економіки. Вона має стати прикладом для впровадження, у т. ч. в установах нефінансового сектору [34]. Взірцем для розроблення відповідних стандартів стала система базельських угод, яка активно використовується в багатьох країнах світу, зокрема в Україні.

Як відомо, головною метою реалізації функцій регулювання і нагляду є забезпечення фінансової стабільності банківської системи й захисту інтересів вкладників та кредиторів згідно зі ст. 55 Закону України “Про Національний банк України” [35].

Організація системної роботи НБУ щодо виявлення та пом'якшення дії ризиків спиралася на документи Базельського комітету з питань банківського нагляду – Базель I (1998 р.), Базель II (2004 р.), Базель III (2010–2011 рр.). В останньому передбачено підвищення вимог до капіталу банку, які відображені в умовах управління ризиками. Це дало змогу імплементувати визнані світовою практикою критерії стабільності у відносини економічних агентів. Як наслідок, у банківській сфері сформувалася комплексна система управління фінансовими ризиками, котра передбачає однакові підходи на рівні й НБУ, і окремих установ.

Нині у структурі НБУ виокремлено ряд департаментів, що здійснюють комплексний нагляд за банками, оцінюючи результати фінансово-господарської діяльності. Потенційно це дає змогу виявляти причини та масштаби ризиків, визначати можливі способи їх мінімізації та пом'якшувати вплив на діяльність банківського сектору та економіку країни. Такі функції насамперед віднесені до сфери відповідальності департаментів нагляду за фінансовими установами, аналітики та наглядових технологій, а також фінансової стабільності. Їхніми основними завданнями є визначення системних ризиків, моніторинг та недопущення погіршення фінансового стану окремих банків, можливість зменшення рівня наявних загроз. Департамент виїзних перевірок, у свою чергу, відповідає за визначення рівня безпеки операцій певного банку та дотримання ним законодавства України. Крім того, важливу роль відіграють структури, на які покладено функції нагляду за страховим ринком, фінансового моніторингу, ліцензування, методології регулювання діяльності банків.

Зокрема, запровадження вимог “Базель” щодо побудови ефективної системи управління ризиками на рівні окремих банківських установ відображено у постанові Правління НБУ “Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах” від 11.06.2018 № 64 [36], норми якої мали бути впроваджені банками до квітня 2020 р. Ця постанова окреслила нові підходи до організації системи управління ризиками з посиленням відповідальності Ради та Правління банку за високий рівень комплаєнсу щодо цих норм. Особливістю вказаного комплексу заходів стало те, що незалежно один від одного як при Раді, так і

при Правлінні банків створюються постійно діючі спеціалізовані структури з управління ризиками. Крім того, до цієї системи входять підрозділи банку, які безпосередньо займаються операційною та іншою діяльністю. Отже, формується трилінійна система захисту рівня стабільності, результативність якої постає предметом постійного нагляду з боку НБУ.

Безумовно, проведена НБУ робота була спрямована на підвищення стабільності роботи банків у країні. Проте варто наголосити, що поки банківська система не забезпечує повною мірою виконання функції сприяння розвитку реального сектору економіки і надання підприємствам доступних позикових ресурсів. Це суттєво впливає на здійснення ефективної модернізації виробництва, тим більше, що з бюджету не виділяються відповідні кошти та недостатньо підтримується концепція надання окремим важливим інвестиційним проектам “дешевих” кредитів.

Водночас склалася ситуація, коли, попри дефіцит власних коштів, продовжує відпливати за кордон капітал. Так, за оцінками МВФ, здійсненими в період 2007–2013 рр., щорічне непродуктивне виведення капіталу з України коливався в межах від 13,8 млрд до 26,6 млрд дол. США, а обсяг прихованого відпливу за цей період оцінювався від 7,7 млрд до 18,7 млрд дол. США [37, с. 143]. Такі тенденції, на жаль, мають достатньо усталений характер. Упродовж останніх десяти років лише за рахунок виведення нерезидентами доходів від прямих та портфельних інвестицій з України вивезено понад 100 млрд дол. США [38; 39]. Тобто високий рівень вивезення капіталу, що перебуває в полі зору НБУ, на нашу думку, вимагає певних пропозицій Уряду з цього питання. Паралельно посилення самостійності НБУ, крім упорядкування та контролю за діяльністю банків, потребує конструктивнішої співпраці з центральними органами виконавчої влади. Необхідно визначити конкретні шляхи підвищення ролі центрального банку в суттєвому зростанні кредитування реального сектору, а також у підготовці відповідного законодавства і нормативів, які б запобігали появі негативних фінансових ризиків¹.

Наприклад, через запровадження ризик-орієнтованого пруденційного нагляду [41] доволі серйозно буде зміцнено вплив на фінансову діяльність недержавних страхових організацій. Зокрема, передбачається жорсткіше контролювати дотримання страховиками встановлених нормативів, що дасть змогу приймати більш адекватні рішення стосовно уникнення загроз та викликів дестабілізації. У свою чергу, впровадження в системі корпоративного управління ризик-орієнтованої моделі з розширенням функцій моніторингу та управління ризиками безпосередньо спрямовуватиметься на протидію небажаним наслідкам турбулентних явищ. Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг” [42] було значно розширено поле діяльності НБУ за рахунок додавання до його функцій регулювання й нагляду за страховими компаніями та іншими небанківськими фінансовими установами. На наш погляд, у подальшому дуже важливо досягти ефективного поділу

¹ Подібні пропозиції автором були обґрунтовані і раніше, наприклад, у праці [40].

страхових компаній за їх економічною сутністю та масштабами діяльності. Доцільно, щоб великі суб'єкти розширили страхування господарської діяльності з підвищеним ступенем ризику. І йдеться не лише про аграрний сектор, а й про промисловість, будівництво, зокрема при здійсненні інвестицій.

Вже кілька років НБУ відстежує динаміку розвитку ризиків в Україні (чи то в банках, чи в підприємствах реального сектору). Робота в цьому напрямі з респондентами ділових опитувань (представниками банків, страхових та інвестиційних компаній) щодо клімату у фінансовій і нефінансовій сферах проводиться на підставі погодженої методики (за участю канадських спеціалістів). Вона допомагає системно оцінювати дію основних факторів впливу на спроможність нарощувати обсяги виробництва реального сектору й перспективи розвитку національної економіки. Отримані за результатами опитувань відповіді сприяють підготовці банками висновків стосовно впливу наявних факторів дестабілізації на характер загальних тенденцій у реальному та фінансовому секторах. Цікаво, що під час проведених протягом останніх двох років опитувань зафіксовано домінування у фінансовому секторі певних факторів ризику, котрі впливають на результативні показники банків. Зокрема, найвищий рейтинг належить таким чинникам, як корупція, діяльність правоохоронних органів та судової системи (понад 80 %), а також негативні наслідки політичної і соціальної ситуації в Україні (більш як 70 %). Крім того, респондентами відзначалися коливання динаміки світових цін, обмінного курсу, припливу іноземного капіталу (у т. ч. ПІІ) в Україну тощо. Серед загроз дестабілізації інституціонального походження, котрі формують фінансові ризики, акцентована увага на нестійкості рівня економічної активності, незадовільному стані захисту прав кредиторів та інвесторів, непередбачуваності змін фіскального законодавства [43; 44].

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що ризик-менеджмент портібно активізувати не тільки в банках, а й на підприємствах реального сектору. Очевидно, доцільно надавати їм доступ до інформації, зокрема стосовно оцінки ставок за кредитами, курсу гривні, а також можливостей залучення інвестиційних та господарських кредитів, як обставин, здатних породжувати негативні фінансові ризики. Для прикладу можна згадати ситуацію, коли курс національної валюти у 2018 р. очікувався на рівні 29,32 грн/дол. США (у т. ч. у IV кв. – 29,99 грн/дол. США). Проте середньозважений курс у 2018 р. становив 27,80 грн/дол. США, що призвело до зменшення прибутку підприємств. Ще нижчий курс був у 2019 р., коли за рік він фактично зміцнився на 4 грн до дол. США.

Слід зазначити, що лауреат Нобелівської премії з економіки П. Кругман наголосив на необхідності підвищення ролі держави через втручання в механізм управління і систему ринкових відносин, що зумовлено реальною кризовою ситуацією [45]. Цей аспект є вкрай важливим, на думку українських економістів, оскільки "Україна, як держава, не має не тільки конкурентної економіки, але й стратегії її побудови. Відповідно, рекомендувати зосереджуватися лише на розвитку людського капіталу, не розвиваючи виробництва, не маючи

фінансування експорту, не сприяючи науковим дослідженням і розробкам та їх постійній комерціалізації, тобто коли відсутній замкнений цикл інновацій, – непрофесійно” [46]. Саме тому в національному законодавстві потрібно закладати передумови, коли застосування лібералізованих аспектів організації господарювання (з урахуванням досвіду розвинутих країн) сприятиме створенню підстав, які б розкрили всі межі можливостей вітчизняної економіки. Без цього вона завжди відчуватиме додаткові загрози своєму розвитку¹. З огляду на вимоги, висунуті міжнародними партнерами до послуг вітчизняних банків, норми Базельського комітету з питань банківського нагляду було виконано в короткий термін [47]. НБУ створив повноцінну систему управління ризиками. Його практична діяльність щодо взаємовідносин банків із підприємствами й організаціями має будуватись таким чином, щоб у останніх завжди була можливість нейтралізувати велике коло ризиків у виробничій та інвестиційній діяльності шляхом своєчасного залучення кредитних ресурсів, спрощення умов їх отримання, зниження дебіторсько-кредиторської заборгованості, уникнення різких змін у валютному регулюванні тощо. Як відомо, в Конституції України [48, ст. 116] передбачено вимоги до здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного і соціального розвитку, в т. ч. для місцевих державних адміністрацій [36, ст. 119]. Однак у положеннях про діяльність окремих міністерств подібна норма не закріплена, зокрема стосовно роботи Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України [49]. Реальне впровадження цих норм Конституції України сприяло б досягненню довгострокової мети економічного зростання через використання потужностей підприємств і об'єднань, які можуть бути залучені до реалізації загальнодержавних цілей сталого розвитку.

Протягом останнього часу Верховною Радою і Урядом України було прийнято ряд нормативних актів, які, по суті, розвивають логіку названих статей Конституції. Зокрема, було розмежовано урядові капітальні вкладення і державну підтримку підприємств, що здійснюються шляхом співфінансування інвестиційних проектів із коштів держбюджету, повної або часткової компенсації процентів за кредитами з джерелами походження, пов'язаними з бюджетними програмами, тощо [50]. Уточнено порядок відбору проектів, для реалізації яких надаються ресурси, що потенційно сприятиме визначенню інвестиційного ризику. Слід наголосити, що імплементація принципів міжнародного ризик-менеджменту [51, с. 221–222; 52] у систему державного управління економікою дасть змогу максимізувати перелік урахованих факторів турбулентності, а також уніфікувати підходи до їх визначення й управління на окремих підприємствах. Це безпосередньо вплине на запобігання формуванню негативних фінансових ризиків для суб'єктів господарювання. Так, українське законодавство передбачило для НКЦПФР повноваження встановлювати обов'язкові нормативи достатності власних коштів

¹ Тимчасовий спад розвитку економіки виробництва у 2020 р., спричинений міжнародною кризою і пандемією COVID-19, не розглядається, оскільки цей стан не впливає (крім поточного року) на застосування ризик-менеджменту в країні.

та вимоги, що обмежують ризики за операціями з фінансовими інструментами в ході емісій з метою залучення інвесторів, інших видів професійної діяльності на ринку цінних паперів (за винятком банківських операцій) [53]. Така наглядова функція сприятиме більш чіткому контролю з боку НКЦПФР звітності підприємців щодо ризик-менеджменту.

Спрямованою на підвищення конкурентоспроможності продукції, а отже, на зниження ризику, можна вважати постанову Кабінету Міністрів України “Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017–2021 роки” [54]. У ній визначено сфери впливу держави на розвиток енергетики, транспортної системи, ракетно-космічної галузі, авіа- і суднобудування, індустрії наноматеріалів тощо, які здатні суттєво підвищити роль промисловості у зростанні вітчизняної економіки. Кількісна та якісна динаміка обсягів виробництва нових підприємств чітко відображає ефективність розвитку народного господарства, що підтримується державою. Подібна перспектива вочевидь створить передумови для зниження частини комерційних ризиків.

Одним із додаткових джерел фінансування нових капіталовкладень може стати перехід до прискореної амортизації власних основних фондів. Попри те, що законодавство підтримує подібну інновацію, об’єктивні й суб’єктивні нормативні обмеження знижують можливості її використання в інвестиційній політиці. Ведеться дискусія стосовно перспективи використання на капіталовкладення коштів із джерел отриманих фінансових результатів, зокрема про встановлення нового податку на виведений капітал. На нашу думку, це може призвести до зниження частки податку на прибуток у державних доходах, а головне – навряд чи дасть змогу забезпечити збільшення рентабельності капіталовкладень і очікуваних структурних змін у виробництві. Водночас небезпека спрямування підприємствами заробленого прибутку в спекулятивну сферу, замість реальної економіки, матиме негативні наслідки в довгостроковому періоді для економічного зростання та забезпечення сталого розвитку. Тому державна політика має бути спрямована на стимулювання інвестицій у реальний сектор економіки [55, с. 207]. Таким чином, доцільно розглянути можливість задіяння всіх доступних державі економічних методів регулювання (в т. ч. збільшення нарахування зносу, доступний кредит, зменшення платежів із прибутку тощо) для стимулювання експорту, імпортозаміщення й нарощування інноваційних основних засобів¹. Більше того, у ринкових умовах варто посилити роль мотиваційних чинників у прийнятті управлінських рішень з боку підприємств.

Реалізація сумісних інтересів економічних агентів усіх форм власності в межах партнерського співфінансування нових капіталовкладень може бути забезпечена також через створення сприятливого середовища для залучення вітчизняних і зарубіжних інвесторів, спрощення доступу до позикових ресурсів та сучасних грошово-кредитних інструментів. У світі простежується тенденція до зменшення навантаження на бюджетне фінансування держав-

¹ Обґрунтування цієї позиції викладено автором у журналі “Фінанси України” [56].

них інвестиційних проектів, акценти зміщуються в напрямі пошуку кредитних ресурсів, розширення змішаної форми фінансування. Інвестиційна синергія публічно-приватного партнерства дає змогу вибудувати справедливую систему розподілу ризиків між приватним і державним капіталом, що істотно сприяє їх диверсифікації. Великі інвестиційні проекти, реалізовувані за участю держпідприємств, вимагають значних фінансових ресурсів. Співпраця з фінансовими інституціями в рамках консорціумного кредитування допомагає розподілити ризики між кредиторами та зібрати необхідні кошти, водночас надаючи банкам статус привілейованого кредитора, який відкриває переважний доступ до іноземної валюти в кризових умовах. Крім того, активно розробляються інноваційні механізми й інструменти залучення коштів для фінансування інвестиційних проектів, окрім емісії традиційних цінних паперів та банківських кредитів із належним чином окресленими нормативними рамками. В умовах нової економічної реальності особливого поширення набуває сек'юритизація, що збільшує можливості хеджування ризиків. Окремо варто підкреслити зростаючу роль спеціалізованих інституцій розвитку в контексті покращання інвестиційних можливостей підприємств, до яких доцільно віднести експортно-кредитне агентство (ЕКА) та державний банк інвестиційного розвитку [43, с. 215–237].

Прикладом позитивного досвіду наприкінці 90-х років минулого століття є прийняття рішення про будівництво в Україні нових підприємств з переробки насіння соняшнику (замість експорту насіння). Це дало можливість виконати два важливих завдання: принаймні частково було ліквідовано ризик, пов'язаний зі зміцненням сировинної орієнтації експорту, а олійні підприємства, продукція яких стала відома у світі, отримали додаткові прибутки. Дуже важливо, що ці підприємства пропонують українському споживачеві зважену ціну виробленої продукції. Вона відображає як рівень світових цін, так і результати боротьби виробників за підтвердження якості товарів і рівня цін на вітчизняному ринку. Відповідні заходи створюють передумови для зниження комерційних та виробничих ризиків підприємств через формування стабільного споживчого попиту на продукцію. Потрібно наголосити, що в економіці України існує великий обіг сировинних ресурсів, тому продовження ланцюгів доданої вартості може принести успіх експортному виробництву (дерево, титан, аграрна сировина тощо).

Запровадження в реальному секторі економіки нової системи управління ризиками, що враховує міжнародні підходи до їх оцінки та відповідні заходи з нейтралізації негативних наслідків, можливе лише за участю держави, коли, як уже зазначалося, мають бути розв'язані завдання:

- підготовки національної концепції виявлення та нейтралізації ризиків;
- підвищення ролі міністерств і відомств держави, які сприяють її впровадженню, а також контролю на підприємствах і організаціях;
- усунення недоліків у законодавчих і нормативних актах, що впливають на появу нових факторів ризику, – у цьому напрямі можна відзначити позитивний досвід Національного банку, Митної служби України тощо.

У роботі останньої проблема управління ризиками, в т. ч. фінансовими, знаходить своє вирішення через упровадження системи їх виявлення і нейтралізації в операційній діяльності підприємств, особливо великих. Саме її працівники перевіряють достовірність наданих документів і продукції, що перетинає кордон, з точки зору адекватності кількісних та якісних характеристик. У випадках, коли здійснення митного контролю обліку товарів і транспортних засобів та документів, що їх супроводжують, призводить до негативних висновків, митна служба сповіщає експортера й контрольні органи про причини, які не дали їм змоги перетнути митний кордон України. Це уможлиблює виявлення певних ризиків у діяльності щодо експортування продукції і спонукає підприємства до виконання встановлених процедур.

Митна служба України являє собою сполучну ланку з підприємствами в частині попередження наслідків імовірних негативних ризиків зовнішнього обміну товарами та послугами. Це спонукає до вивчення досвіду управління ризиками в діяльності митних служб країн, в яких використовується саме централізований підхід до виконання державою регуляторних завдань. Так, у Польщі антикризові заходи на ринках збуту підтримуються за рахунок мита, акцизів та ПДВ [57]. Це створює систему фінансової безпеки, спрямовану на регулювання, координування і компенсацію можливих банкрутств підприємств, які підтримуються державою.

На тлі розвитку ринкових відносин уряди надають підтримку економічним агентам, зокрема в питаннях захисту внутрішнього ринку, підвищення попиту на продукцію власного виробництва, покращання фінансового стану підприємств та зростання їхньої інвестиційної активності, стимулювання випуску експортної продукції й імпортозаміщення. Тому і систему управління ризиками варто будувати за окремими бізнес-процесами, з виявленням зовнішніх і внутрішніх факторів їхнього впливу на кінцеві результати, насамперед із позицій норм економічної безпеки.

Нині пріоритетні сфери митної справи в Україні дещо нагадують контроль, що діє в Латвії, де враховуються ризики організації, виходячи з потреб безпеки країни, зупинення імпорту контрафактних товарів, валютного контролю, протидії контрабанді акцизних товарів і психотропних речовин [58; 59]. Проте, на відміну від України, Міністерство фінансів Латвії безпосередньо керує бюджетними ризиками в цій сфері [60]. Серйозних змін зазнала також митна служба Республіки Білорусь. Її трансформація відбулася з прийняттям Концепції системи управління для визначення об'єкта і форм митного контролю, та відповідних митних операцій. В основу Концепції покладено нормативи державного стандарту Республіки Білорусь СТБ ISO Guide 73-2014 "Менеджмент ризику. Терміни та визначення", затвердженого урядом [61]. Поряд із визначенням цілей і завдань митних органів, було окреслено принципи та сфери їхньої діяльності через виділення цільового спрямування контрольних функцій. Передбачено виокремлення основних етапів організації процесу управління ризиками: збір та аналіз інформації про митні операції, оцінка, контроль і заходи з мінімізації загроз дестабілізації і т. ін. Шляхи

та заходи подальшого вдосконалення менеджменту включають: поліпшення організаційної структури служби, її діяльності, передусім у нормативно-правовій площині; удосконалення порядку роботи з індикаторами й профілями ризику, його оптимізація – з урахуванням відпрацьованої системи “зворотної тяги”; посилення відповідальності посадових осіб, узагальнення звітів тощо.

Унормування переліку обов’язків митної служби в нашій країні, її організація регулюються окремими законодавчими і нормативними документами, безпосередньо Митним кодексом України [62]. Згідно з ч. I ст. 361 цього Кодексу передбачено проведення митного аналізу ризиків, їх оцінку та розроблення заходів щодо усунення негативних факторів, із забезпеченням при цьому ефективності проведення належного контролю експортерів та імпортерів. Цей норматив має сприяти забезпеченню порядку, встановленого Кодексом [62, ч. I. ст. 320], відповідно до якого митники дотримуються норм та міжнародних договорів, що враховують ризики.

Чинним законом передбачено задіяння контролю (автоматизованого, неавтоматизованого та комбінованого), що стимулює широке використання наявних інформаційних технологій. При цьому варто наголосити, що питання управління ризиками зосереджено насамперед на шляху переміщення товарів, що обмежені в русі через митний кордон, або на нього існує заборона митного переміщення [63].

Особливістю митної служби є здійснення перевірки порядку митного оформлення окремих товарів (зброї, наркотиків, витворів мистецтва тощо). На їх перевезення необхідні рішення лише певних контрольних служб на рівні Уряду. Зокрема, щодо зброї подібне рішення почало діяти ще з 1991 р., а з часом набуло відображення в Законі України “Про зовнішньоекономічну діяльність” [64].

Низкою рішень, у т. ч. Указами Президента України (1992, 1993, 1996, 2001, 2002 і 2011 рр.), змінювалась вимога щодо підвищення ефективності діючого державного контролю. При цьому виокремлювались переміщення товарів військового призначення (або подвійного використання), захист національних інтересів і авторитету держави, сприяння розвитку відносин із відповідними органами зарубіжних держав [65].

Накопичений досвід сприяв запровадженню автоматизованої системи аналізу й управління ризиками, підвищив рівень експертної оцінки реалізації заходів митниці та ефективності виконання поставлених перед нею завдань. Оскільки подібний аналіз ведеться навколо якісної і цінової політики стосовно товару, що проходить через пункти митниці на території України, особлива увага має бути приділена дотриманню вимог міжнародного стандарту ISO 9000:2015 “Системи менеджменту якості. Основні положення і словник” [66]. Безпосередньо розробниками було запропоновано самим виконавцям, крок за кроком, оптимізувати міжнародну систему посилення впливу на ключові моменти погоджених сумісних операцій, зниження між ними функціональних бар’єрів і підвищення ефективності контролю результатів наявного товарообміну.

В Україні багато економістів розглядають митницю як потужну фіскальну установу, завданням якої є збільшення доходів бюджету. Однак можна досягти певних позитивних змін, якщо вона виконуватиме іншу провідну функцію – сприятиме ефективному розвитку зовнішньоекономічних відносин, що і впливає з нинішнього законодавства. Досить детально ця функція митної політики держави розглянута науковою спільнотою як така, що впливає на перспективи сталого піднесення народного господарства, а також на потенціал протидії загрозам національній та економічній безпеці. Проведення державної митної політики має спрямовуватись на захист митних інтересів країни при здійсненні митної справи. Проте, виконуючи специфічні дії, митники не тільки забезпечують дотримання порядку переміщення товарів через кордон (використовуючи митний контроль, тарифне та нетарифне регулювання), а й створюють умови для формування певної частки доходів державного бюджету [67]. Тому не зовсім зрозумілою є позиція окремих експертів та фахівців стосовно формування служби, що об'єднує податкову і митну політику [68].

Формування фіскальної функції мита починається лише після визначення й унормування заходів, спрямованих на законодавче оформлення експортно-імпортної продукції, яка має перетнути митний кордон держави. Імпортування підприємствами інноваційних товарів, які можуть підвищити технологічний рівень української промисловості, без додаткового фіскального навантаження на їхню вартість може зменшити доходи бюджету, проте в майбутньому це сприятиме підвищенню ефективності економіки і зниженню інвестиційних ризиків.

Визначення ймовірних митних ризиків має враховувати потенційну суму платежів до бюджету як результат ефективного виконання митницею її провідних функцій, передбачених законодавством. Основну відповідальність за забезпечення надходження доходів до бюджету має нести податкова служба, контролюючи надходження доходів від митниці. Не випадково наприкінці 2018 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято рішення про роз'єднання цих служб по окремих відомствах. Логіка цього рішення полягає в тому, що наявність значної суми державного боргу, постійна невідповідність фінансування потреб держави можливостям використання бюджетних коштів практично завжди будуть змушувати Міністерство фінансів України надавати перевагу реалізації фіскальної функції при оцінці роботи митників. Серйозна робота очікує на митницю України при реалізації заходів, передбачених Стратегією розвитку системи управління ризиками у сфері митного контролю на період до 2022 року [69], які мають не тільки посилити митний контроль на підставі автоматизованої вибірки митних декларацій (або перелічення товарів і транспортних засобів), а й сприяти нарощуванню експорту, в т. ч. середніми і малими підприємствами.

Як відомо, у 2017–2018 рр. малі підприємства (до 9 працівників) експортували лише близько 3–4 % всієї продукції, тоді як майже 68 % товарів вивантажували переважно великі підприємства (250 працівників і більше),

чия частка в загальній кількості суб'єктів господарювання становить лише приблизно 5 % [70].

При формуванні Урядом концепції виявлення та нейтралізації фінансових ризиків для розвитку економіки виникає необхідність повністю охопити підприємства різних масштабів – від малих до великих. Останнім часом було прийнято постанови Уряду з цих питань. Так, Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України створено постійно діючий консультативно-дорадчий орган з метою реалізації Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року [71]. Подібний підхід посилив роль держави у розвитку економіки, зокрема в управлінні ризиками на підприємствах. Однак, на нашу думку, зазначений документ спрямований на надто короткострокову перспективу (а не на 5–10 років) і не отримав подальшого відображення в конкретних рішеннях Уряду щодо розвитку вказаних суб'єктів господарювання, зокрема в питанні їх належного фінансового забезпечення. Водночас, як переконує міжнародний досвід, у багатьох розвинутих країнах державні установи беруть активну участь у сприянні розвитку малих і середніх підприємств (таблиця).

Як зазначалося, за даними Державної служби статистики України, левова частка в кількості підприємств належить малим та мікропідприємствам (за обсягами виробництва). Вони мають потужний потенціал для зростання ВВП країни. Вважаємо, слід підтримувати їх перспективний розвиток в Україні через визначений державний орган. Варто також передбачити функцію з розроблення методичних рекомендацій щодо виявлення та нейтралізації ризиків у діяльності мікро-, малих та середніх підприємств (з урахуванням їх чисельності та виробничої необхідності). До речі, на час карантинних заходів, а саме до 31 березня 2021 р., запроваджено програму компенсації процентів за кредитами малому та мікробізнесу, яка надається Фондом розвитку підприємництва. Це має на меті зниження фактичних витрат на сплату базової процентної ставки до рівня 3 або 5, або 7, або 9 % річних (компенсаційна процентна ставка). Її розмір за кредитами, наданими суб'єкту підприємництва, залежить від річного обсягу доходу, мінімального приросту робочих місць та тривалості ведення діяльності в часі (новостворений/діючий бізнес), а діяльність суб'єкта має бути прибутковою [72].

Викладене дає підстави зробити окремі висновки та запропонувати заходи, реалізація яких, на думку автора, сприятиме нейтралізації впливу ризиків на кінцеві результати діяльності в усіх секторах економіки.

Насамперед, з урахуванням світового досвіду антикризового регулювання в межах подальших реформ та управління змінами, доцільно підготувати національну концепцію виявлення й нейтралізації ризиків у реальному секторі економіки, де передбачити: підвищення ролі виконавчих органів влади у вирішенні проблем виявлення й нейтралізації ризиків дестабілізації різних сфер економічного простору на мікрорівні; посилення участі державних органів у розвитку виробництва й організації управління ризиками середніх та малих підприємств. Упровадження відповідних методичних

Таблиця. Країни, де задіяні державні органи, які відповідають за розвиток малого та середнього бізнесу

№ з/п	Країна	Державний орган, який відповідає за розвиток малого і середнього бізнесу
<i>Окремі державні органи чи агенції</i>		
1	США	Адміністрація малого бізнесу
2	Австралія	Корпорація розвитку малого бізнесу
3	Польща	Польська агенція розвитку підприємств
4	Саудівська Аравія	Генеральна агенція малих та середніх підприємств
5	Індія	Міністерство мікро-, малих та середніх підприємств
6	Корея	Міністерство МСП та стартапів
7	Словенія	Міністерство малого бізнесу та туризму
8	Естонія	Міністерство економіки
9	Румунія	Міністерство бізнесу, торгівлі та підприємництва
<i>Орган, підпорядкований міністерству</i>		
10	Ізраїль	Ізраїльська агенція малого та середнього бізнесу, підпорядкована Міністерству промисловості та торгівлі
11	Пакистан	Агенція розвитку малих та середніх підприємств, підпорядкована Міністерству промисловості та виробництва
12	Британія	Комісар із малого бізнесу, підпорядкований Департаменту бізнесу, енергетики та промислової стратегії
13	Малайзія	Корпорація МСП Малайзії у складі Міністерства розвитку підприємництва та кооперативів
<i>Функція міністерства</i>		
14	Бельгія	Міністр середнього класу, МСП, самозайнятих, сільського господарства, соціальної інтеграції та міської політики
15	Австралія	Департамент зайнятості та малого бізнесу
16	ФРН	Генеральний директорат у складі Міністерства з економічних питань та енергетики
17	Бразилія	Секретаріат з мікро- та малих підприємств у Міністерстві промисловості, зовнішньої торгівлі та послуг
18	Аргентина	Секретаріат підприємництва та МСП Міністерства виробництва
19	Іспанія	Підрозділ промисловості та МСП у Міністерстві економіки, промисловості та підприємництва
20	Нова Зеландія	Міністр малого бізнесу у Міністерстві бізнесу, інновацій та зайнятості
21	Італія	Генеральний директорат промислової політики, конкуренції та МСП у Міністерстві економічного розвитку

Складено за даними сайтів згаданих національних органів.

рекомендацій на базі згаданої концепції сприятиме також підвищенню ефективності діяльності банківських установ (у т. ч. міжнародних) при кредитуванні підприємств. Особливо це стане в пригоді в майбутньому, коли НКЦПФР очолюватиме потужний фондовий ринок (на противагу нинішньому). Безумовно, без цього в майбутньому вкрай проблематично продовжувати розбудову успішної ринкової економіки, оскільки очікується зростання дефіциту необхідного фінансового ресурсу для її розвитку.

Постійними партнерами у роботі великих, середніх та малих підприємств в упровадженні оновленої системи управління ризиками залишати-

муться банківські установи. Очікується, що співпраця з ними посилюватиметься в разі отримання кредитів від Світового, європейських чи інших зарубіжних банків. Дотримання міжнародних вимог Базеля III, ухваленого у 2010–2011 рр., у вітчизняній банківській системі успішно забезпечено Національним банком України. Це створило надійну систему часткового усунення ризикових операцій у банківських установах. Водночас залишились проблеми в реальному секторі у вигляді недостатнього фінансування, високої плати за залучені кредити, недоліків у валютному регулюванні тощо, які потребують подальшого вирішення. Можна також припустити зростання ймовірності негативних фінансових ризиків для підприємств у разі підвищення рівня заробітної плати, особливо топ-менеджерів, від застосування високих цін на енергоносії, сировину та матеріали, котрі впливають на вартість продукції, тощо.

Нарешті, у результаті розгляду функції Державної митної служби України стосовно нейтралізації фіскальних ризиків слід звернути увагу, що наділення її насамперед фіскальними функціями зменшує роль вказаного органу в розвитку державних зовнішньоекономічних відносин. Це, у свою чергу стримує ефективність національного виробництва, зокрема через негативний вплив на збільшення імпортозаміщення та експорту продукції.

Список використаних джерел

1. Weber M. *Economy and society: A New Translation*. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2019. 504 p.
2. Weber M. *The Nation State and Economic Policy*. In Weber M. *Political Writings*. 6th Ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. P. 1–28.
3. Weber M. *The Theory of Social and Economic Organization*. Glencoe : Free Press, 1964. 436 p.
4. Anter A. *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2014. 249 p.
5. Tullock G. *The Politics of Bureaucracy*. Washington : Public Affairs Press, 1965. 228 p.
6. Niskanen W. A. *Bureaucracy and Representative Government*. New Brunswick ; London : Aldine Transaction, 2007. 241 p.
7. Niskanen W. A. *Reflections of a Political Economist: Selected Articles on Government Policies and Political Processes*. Washington, D. C. : Cato Institute, 2008. 378 p.
8. Niskanen W. A. Autocratic, democratic, and optimal government. *Economic Inquiry*. 1997. Vol. 35, Iss. 3. P. 464–479. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb02025.x>
9. Olson M. *The Logic of Collective Action*. Cambridge : Harvard University Press, 1971. 186 p.
10. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 1990. 295 p. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763>.
11. Galbraith J. K. *The Great Crash 1929*. Penguin Books, 2009. 240 p.
12. Gibson R. *Asset Allocation: Balancing Financial Risk*. 5th Ed. McGraw-Hill Education, 2013. 448 p.
13. Reinhart C. M., Rogoff K. S. *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton : Princeton University Press, 2009. 512 p. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc4gqx>.
14. Sinkey J. F. *Commercial Bank Financial Management in the Financial Services Industry*. Prentice Hall, 1998. 920 p.
15. Stanyer P. *The Economist Guide To Investment Strategy: How to understand markets, risk, rewards and behavior*. 3rd Ed. London : Economist books. 2006. 384 p.
16. *The Risks of Financial Institutions* (National Bureau of Economic Research Conference Report) / ed. by M. Carey, R. M. Stulz. Chicago : University of Chicago Press, 2007. 520 p. URL: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226092980.001.0001>.

17. Єфименко Т. І. Фіскальна та монетарна безпека національної економіки. Київ : ДННУ "Акад. фін. управління", 2016. 447 с.
18. Єфименко Т. І. Монетарні інструменти економічної безпеки держави. *Фінанси України*. 2018. № 1. С. 7–30. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2018.01.007>.
19. Гасанов С. С. Фіскальні ризики та фіскальне таргетування в системі управління державними фінансами за умов інституціональної невизначеності. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 2. С. 5–24. URL: <https://doi.org/10.33763/npndfi2017.02.005>.
20. Гасанов С. С., Кудряшов В. П. Обмеження дефіциту бюджету в умовах фіскальних ризиків. *Наукові праці НДФІ*. 2015. № 3. С. 5–14. URL: http://npndfi.org.ua/?page_id=723&aid=781.
21. Іваницька О. М., Коцук Т. В. Аналіз підходів до управління фіскальними ризиками в контексті світового досвіду. *Фінанси України*. 2019. № 9. С. 64–80. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2019.09.064>.
22. Барановський О. І. Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів: монографія. Київ : УБС НБУ, 2014. 831 с.
23. Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ : Академперіодика, 2020. 456 с.
24. Зоріна О. А. Методи аналізу фінансових ризиків. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2011. № 2 (20). С. 221–229.
25. Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. Б. Є. Кваснюка. Київ: Фенікс, 2005. 496 с.
26. Даниленко А. І. Фінансові ризики: сутність та їх оцінювання підприємствами України. *Фінанси України*. 2020. № 3. С. 7–22. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.03.007>.
27. Показники діяльності суб'єктів великого, середнього, малого бізнесу та мікропідприємств (2010–2018) / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/osp_u/osp_u.htm.
28. Ястремський О. І. Фіскальний стрес-тест: генеза, класифікація, застосування, розвиток. *Фінанси України*. 2018. № 10. С. 54–69. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2018.10.054>.
29. Кудряшов В. П. Інституційне забезпечення імплементації фіскальних правил. *Фінанси України*. 2020. № 3. С. 43–64. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.03.043>.
30. Гасанов С. С. Підвищення рівня транспарентності та функціональності державних фінансів в умовах структурних реформ. *Фінанси України*. 2017. № 8. С. 7–32. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2017.08.007>.
31. Гасанов С. С. Фіскальні правила і фіскальна відповідальність: контекст економічної безпеки. *Фінанси України*. 2018. № 3. С. 7–23. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2018.03.007.30>.
32. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/go/998_012.
33. Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ 1947). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_264.
34. Про затвердження Положення про визначення банками України розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями : постанова Правління Національного банку України від 30.06.2016 № 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#Text>.
35. Про Національний банк України : закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.
36. Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах : постанова Правління Національного банку України від 11.06.2018 № 64. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18>.
37. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наук. доповідь / А. В. Шинкарук, І. А. Бевз, І. В. Барановська та ін. ; за ред. А. В. Шинкарук ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". Київ, 2015. 304 с.
38. Гаркавенко В. І., Єршова Г. В. Вплив іноземного капіталу на економічний розвиток України. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 1. С. 47–62. URL: <https://doi.org/10.15407/eip2020.01.047>.

39. Banks' cross-border positions on residents of Ukraine / BIS. 2019. December. URL: <https://stats.bis.org/statx/srs/table/A6.1?c=UA&p=>.

40. Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку : монографія / А. І. Даниленко, А. А. Гриценко, В. В. Зимовець та ін.; за ред. А. І. Даниленка ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 456 с.

41. Майбутнє у регулюванні небанківського фінансового сектору / Національний банк України. 2018. Жовтень. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBFIs_regulation_Draft_concept_2018.pdf?v=4.

42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг : закон України від 12.09.2019 № 79-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20>.

43. Опитування про системні ризики фінансового сектору / Національний банк України. 2018. Листопад. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/opituvannya-pro-sistemni-riziki-finsanovogo-sektoru-listopad-2018-roku>.

44. Опитування про системні ризики фінансового сектору / Національний банк України. 2019. Травень. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/opituvannya-pro-sistemni-riziki-finsanovogo-sektoru-traven-2019-roku>.

45. Самаєва Ю. Нобелівський лауреат Пол Кругман: "Треба говорити про визначальну роль держави у подоланні кризи, про необхідність втручання у ринкові механізми та ручного керування". *Дзеркало тижня*. 2017. 18 верес. URL: https://dt.ua/macrolevel/nobelivskiy-laureat-pol-krugman-treba-govoriti-pro-viznachalnu-rol-derzhavi-u-podolanni-krizi-pro-neobhidnist-vtruchanny-u-rinkovi-mechanizmi-ta-ruchnogo-keruvannya-254451_.html.

46. Панченко В. Про особливості українського неолібералізму. *Дзеркало тижня*. 2019. 1 лют. URL: https://dt.ua/macrolevel/pro-osoblivosti-ukrayinskogo-neoliberalizmu-301443_.html.

47. Любич О. О., Дробязко А. О. Макроекономічні аспекти фінансової стабільності України. *Фінанси України*. 2020. № 2. С. 5–28. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.01.008>.

48. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

49. Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства : постанова Кабінету Міністрів України від 11.09.2019 № 838. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-2019-%D0%BF>.

50. Про внесення змін до Закону України "Про інвестиційну діяльність" щодо державних інвестиційних проектів : закон України від 23.03.2017 № 1981-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1981-19>.

51. Державні фінанси України: розвиток та управління змінами (проблеми економічної безпеки) / за ред. Т. І. Єфіменко ; ДНУ "Акад. фін. управління". Київ, 2017. С. 221–222.

52. Бичихін Є. В. Регулювання інвестиційної діяльності міжнародних фінансових організацій в Україні. *Наукові праці НДФІ*. 2016. № 4. С. 71–81.

53. Про державне регулювання ринку цінних паперів : закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80>.

54. Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017–2021 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 18.10.2017 № 980. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2017-%D0%BF>.

55. Корнеева Ю. В. Державне регулювання інвестиційної діяльності : монографія. Київ: ЦУЛ, 2018. 620 с.

56. Даниленко А. І. Фінансування та економічні методи стимулювання нарощення випуску конкурентоспроможної продукції. *Фінанси України*. 2019. № 7. С. 7–34. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2019.07.007>.

57. Масюкевич П. Изменения в системе финансовой безопасности на примере Республики Польша. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmeneniya-v-sisteme-finsanovoy-bezopasnosti-na-primere-respubliki-polsha/viewer>.

58. Реализация процессов управления рисками в национальном таможенном управлении службы государственных доходов Латвийской Республики. URL: <https://docplayer.ru/amp/34377483-Realizaciya-processov-upravleniya-riskami-v-nacionalnom-tamozhennom-upravlenii-sluzhby-gosudarstvennyh-dohodov-latviyskoy-respubliki.html>.

59. Головка В. О. Характеристика основних викликів, ризиків та загроз економічній безпеці держави в умовах глобальної нестабільності. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2020. № 1 (75). С. 25–30. URL: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2020-1-4>.
60. Sakss N. Fiscal Risk management in Latvia. 2017. URL: https://www.pempal.org/sites/pempal/files/attachments/2017-04-15/latvia_nils_sakss_eng.pptx.
61. О функционировании системы управления рисками / Таможенные органы Республики Беларусь. URL: http://www.customs.gov.by/ru/sistema_riskov-ru/.
62. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
63. Демченко С., Комаров О. Управління митними ризиками в наземних пунктах пропуску. *Вісник. Офіційно про податки*. 2015. № 40. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/9019>.
64. Про зовнішньоекономічну діяльність : закон України від 16.04.1991 № 959-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12>.
65. Чеченюк Л. В. Створення і розвитку національної системи експортного контролю України (історична довідка). URL: http://www.dsecu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=35039&cat_id=35038.
66. Международный стандарт ISO 9000:2015. Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь. URL: [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9000-2015-\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9000-2015-(rus).pdf).
67. Пашко П. В., Пашко Д. В. Інституційне забезпечення координованої реалізації податкової і митної політики в Україні. *Фінанси України*. 2019. № 5. С. 97–123. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2019.05.097>.
68. Івашук І. О. Митна справа. Тернопіль : ТАНГ, 2002. 301 с.
69. Про схвалення Стратегії розвитку системи управління ризиками у сфері митного контролю на період до 2022 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 978-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2017-%D1%80>.
70. Экспорт товаров субъектами хозяйствования за количеством найманных работников за видами экономической деятельности у 2017 році / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/et_knp_reg/et_knp_17_u.xls.
71. Деякі питання реалізації Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 № 292-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292-2018-%D1%80>.
72. Про затвердження Порядку надання фінансової і державної допомоги підтримки суб'єктам мікропідприємництва та малим підприємствам : постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 28. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BE>.

References

1. Weber, M. (2019). *Economy and society: A New Translation*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2019.
2. Weber, M. (2008). The Nation State and Economic Policy. Weber, M. *Political Writings* (6th Ed.), 1–28. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Weber, M. (1964). *The Theory of Social and Economic Organization*. Glencoe: Free Press.
4. Anter, A. (2014). *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
5. Tullock, G. (1965). *The Politics of Bureaucracy*. Washington: Public Affairs Press, 1965.
6. Niskanen, W. A. (2007). *Bureaucracy and Representative Government*. New Brunswick: London: Aldine Transaction, 2007. 241 p.
7. Niskanen W. A. Reflections of a Political Economist: Selected Articles on Government Policies and Political Processes. Washington, D. C. : Cato Institute, 2008. 378 p.
8. Niskanen, W. A. (1997). Autocratic, democratic, and optimal government. *Economic Inquiry*, 35 (3), 464–479. DOI: 10.1111/j.1465-7295.1997.tb02025.x
9. Olson, M. (1971). *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
10. Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511807763.
11. Galbraith, J. K. (2009). *The Great Crash 1929*. Penguin Books.

12. Gibson, R. (2013). *Asset Allocation: Balancing Financial Risk* (5th Ed.). McGraw-Hill Education.
13. Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton: Princeton University Press. DOI: 10.2307/j.ctvc4mqx.
14. Sinkey, J. F. (1998). *Commercial Bank Financial Management in the Financial Services Industry*. Prentice Hall.
15. Stanyer, P. (2006). *The Economist Guide To Investment Strategy: How to understand markets, risk, rewards and behavior* (3rd Ed.). London : Economist books.
16. Carey M., & Stulz, R. M. (Eds.). (2007). *The Risks of Financial Institutions (National Bureau of Economic Research Conference Report)*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226092980.001.0001.
17. Iefymenko, T. (2016). *Fiscal and Monetary Security of National Economy*. Kyiv: SESE "The Academy of Financial Management" [in Ukrainian].
18. Iefymenko, T. (2017). Monetary tools of the state economic security. *Finance of Ukraine*, 1, 7–30. DOI: HYPERLINK "https://doi.org/10.33763/finukr2018.01.007" 10.33763/finukr2018.01.007 [in Ukrainian].
19. Gasanov, S. S. (2017). Fiscal risks and fiscal targeting in the system of public finance management under institutional uncertainty. *RFI Scientific Papers*, 2, 5–24. DOI: 10.33763/npndfi2017.02.005" 10.33763/npndfi2017.02.005 [in Ukrainian].
20. Gasanov, S. S., Kudrjashov, V. P. (2015). The budget deficit restrictions in conditions of fiscal risks. *RFI Scientific Papers*, 3, 5–14. Retrieved from http://npndfi.org.ua/?page_id=723&aid=781 [in Ukrainian].
21. Ivanytska, O. M., Koschuk, T. V. (2019). Analysis of approaches to fiscal risk management in the context of world experience. *Finance of Ukraine*, 9, 64–80. DOI: 10.33763/finukr2019.09.064 [in Ukrainian].
22. Baranovskyi, O. I. (2014). *Fundamentals of economic and financial security of economic agents*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
23. Geets, V. M. (2020). *The phenomenon of instability is a challenge to economic development*. Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].
24. Zorina, O. A. (2011). Types of business risks and their classification. *Problems of theory and methodology of accounting, control and analysis*, 2 (20), 221–229 [in Ukrainian].
25. Kvasniuk, B. Ye. (Ed.). (2005). *Competitiveness of the national economy*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
26. Danylenko, A. I. (2020). Financial risks: their essence and estimation by Ukrainian enterprises. *Finance of Ukraine*, 3, 7–22. DOI: 10.33763/finukr2020.03.007 [in Ukrainian].
27. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). *Performance indicators of large, medium, small and micro enterprises (2010–2018)*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/osp/osp_u/osp_u.htm [in Ukrainian].
28. Yastremskyi, O. I. (2018). Fiscal stress test: genesis, classification, application, development. *Finance of Ukraine*, 10, 54–69. DOI: 10.33763/finukr2018.10.054 [in Ukrainian].
29. Kudrjashov, V. P. (2020). Institutional provision for fiscal rules implementation. *Finance of Ukraine*, 3, 43–64. DOI: 10.33763/finukr2020.03.043 [in Ukrainian].
30. Gasanov, S. S. (2017). Increasing the transparency level and functionality of public finance under structural reforms. *Finance of Ukraine*, 8, 7–32. DOI: 10.33763/finukr2017.08.007 [in Ukrainian].
31. Gasanov, S. S. (2018). Fiscal rules and fiscal responsibility: economic security context. *Finance of Ukraine*, 3, 7–23. DOI: 10.33763/finukr2018.03.007 [in Ukrainian].
32. Ukraine, & EU. (1994, June 14). *Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States*. Retrieved from https://www.zakon.rada.gov.ua/go/998_012 [in Ukrainian].
33. *General Agreement on Tariffs and Trade* (1947). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_264 [in Ukrainian].
34. National Bank of Ukraine. (2016). *On approval of the Regulations on determining the amount of credit risk by banks of Ukraine for active banking operations* (Decree No. 351, June 30). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0351500-16#Text> [in Ukrainian].
35. Verkhovna Rada of Ukraine. (1999). *About the National Bank of Ukraine* (Law No. 679-XIV, May 20). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> [in Ukrainian].

36. National Bank of Ukraine. (2018). *On approval of the Regulations on the organization of the risk management system in banks of Ukraine and banking groups* (Decree No. 64, June 11). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18> [in Ukrainian].
37. Shynkaruk, L. V. (Ed.). (2015). *Structural transformations in the economy of Ukraine: dynamics, contradictions and impact on economic development* (Scientific report). Kyiv [in Ukrainian].
38. Harkavenko, V., & Yershova, H. (2020). Impact of foreign capital on the economic development of Ukraine. *Economy and Forecasting*, 1, 47–62. DOI: 10.15407/eip2020.01.047 [in Ukrainian].
39. BIS. (2019, December). *Banks' cross-border positions on residents of Ukraine*. Retrieved from <https://stats.bis.org/statx/srs/table/A6.1?c=UA&p=>.
40. Danylenko, A. I. (Ed.). (2010). *Fiscal and monetary policy in Ukraine: problems and ways to strengthen the relationship* [in Ukrainian].
41. National Bank of Ukraine. (2018, October). *The future in the regulation of the non-banking financial sector*. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/NBFIs_regulation_Draft_concept_2018.pdf?v=4 [in Ukrainian].
42. Verkhovna Rada of Ukraine. (2019). *On amendments to some legislative acts of Ukraine to improve the functions of state regulation of financial services markets* (Law No. 79-IX, September 12). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-20> [in Ukrainian].
43. National Bank of Ukraine. (2018, November). *Survey on systemic risks of the financial sector*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/opituvannya-pro-sistemni-riziki-finsanovogo-sektoru-listopad-2018-roku> [in Ukrainian].
44. National Bank of Ukraine. (2019, May). *Survey on systemic risks of the financial sector*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/opituvannya-pro-sistemni-riziki-finsanovogo-sektoru-traven-2019-roku> [in Ukrainian].
45. Samaieva, Yu. (2017, September 18). Nobel Laureate Paul Krugman: “We need to talk about the decisive role of the state in overcoming the crisis, the need for intervention in market mechanisms and manual control”. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from https://dt.ua/macrolevel/nobelivskiy-laureat-pol-krugman-treba-govoriti-pro-viznachalnu-rol-derzhavi-u-podolanni-krizi-pro-neobhidnist-vtruchanny-u-rinkovi-mechanizmi-ta-ruchnogo-keruvannya-254451_.html [in Ukrainian].
46. Panchenko, V. (2019, February 1). On the peculiarities of Ukrainian neoliberalism. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from https://dt.ua/macrolevel/pro-osoblivosti-ukrayinskogo-neoliberalizmu-301443_.html [in Ukrainian].
47. Lubich, O. O., & Drobiazko, A. O. (2020). Macroeconomic aspects of financial stability of Ukraine. *Finance of Ukraine*, 2, 5–28. DOI: 10.33763/finukr2020.01.008 [in Ukrainian].
48. Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *Constitution of Ukraine* (Law No. 254k/96-BP, June 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
49. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2019). *Issues of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture* (Decree No. 838, September 11). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-2019-%D0%BF> [in Ukrainian].
50. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *On Amendments to the Law of Ukraine “On Investment Activity” Concerning State Investment Projects* (Law No. 1981-VIII, March 23). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1981-19> [in Ukrainian].
51. Iefymenko, T. I. (Ed.). (2017). *Public Finance of Ukraine: Development and Change Management (Economic Security Problems)*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management” [in Ukrainian].
52. Bychikhin, Ie. V. Regulation of international financial institutions investment activity in Ukraine. *RFI Scientific Papers*, 4, 71–81 [in Ukrainian].
53. Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *On state regulation of the securities market* (Law No. 448/96-BP, October 30). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
54. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). *Some issues of determining the medium-term priority areas of innovation at the industry level for 2017-2021* (Decree No. 980, October 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2017-%D0%BF> [in Ukrainian].
55. Kornieieva, Yu. V. (2018). *State regulation of investment activity*. Kyiv: TSUL [in Ukrainian].

56. Danylenko, A. I. (2019). Financing and economic ways for promoting an increase in competitive production. *Finance of Ukraine*, 7, 7–34. DOI: 10.33763/finukr2019.07.007 [in Ukrainian].
57. Masyukevich, P. (2014). *Changes in the financial security system on the example of the Republic of Poland*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/izmeneniya-v-sisteme-finance-bezopasnosti-na-primere-respubliki-polsha/viewer> [in Russian].
58. *Implementation of risk management processes in the national customs administration of the State Revenue Service of the Republic of Latvia* (n. d.). Retrieved from <https://docplayer.ru/amp/34377483-Realizaciya-processov-upravleniya-riskami-v-nacionalnom-tamozhennom-upravlenii-sluzhby-gosudarstvennyh-dohodov-latviyskoy-respubliki.html> [in Russian].
59. Golovko, V. O. (2020). Description of the main challenges, risks and threats to the economic security of state under the conditions of global instability. *Problems of Systemic Approach In The Economy*, 1 (75), 25–30. DOI: 10.32782/2520-2200/2020-1-4 [in Ukrainian].
60. Sakss, N. (2017). *Fiscal Risk management in Latvia*. Retrieved from https://www.pempal.org/sites/pempal/files/attachments/2017-04-15/latvia_nils_sakss_eng.pptx.
61. Customs of the Republic of Belarus. (n. d.). *On the functioning of the risk management system*. Retrieved from http://www.customs.gov.by/ru/sistema_riskov-ru/ [in Russian].
62. Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). *Customs Code of Ukraine* (No. 4495-VI, March 13). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> [in Ukrainian].
63. Demchenko, S., & Komarov, Yu. (2015). Customs risk management at land checkpoints. *Herald. Officially about taxes*, 40. Retrieved from <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/9019> [in Ukrainian].
64. Verkhovna Rada of Ukraine. (1991). *About foreign economic activity* (Law. No. 959-XII, April 16). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> [in Ukrainian].
65. Checheniuk, L. V. (n. d.). *Creation and development of the national system of export control of Ukraine (historical background)*. Retrieved from http://www.dsecu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=35039&cat_id=35038 [in Ukrainian].
66. *International standard ISO 9000: 2015. Quality Management Systems. Fundamentals and vocabulary* (2015). Retrieved from [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9000-2015-\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9000-2015-(rus).pdf) [in Ukrainian].
67. Pashko, P. V., & Pashko, D. V. Institutional provision of coordinated realization of tax and customs policy in Ukraine. *Finance of Ukraine*, 5, 97–123. DOI: 10.33763/finukr2019.05.097 [in Ukrainian].
68. Ivashchuk, I. O. (2002). *Customs business*. Ternopil: TANH [in Ukrainian].
69. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). *On approval of the Strategy for the development of the risk management system in the field of customs control for the period up to 2022* (Decree No. 978-r, December 27). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
70. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). *Exports of goods by economic entities by number of employees by type of economic activity in 2017*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/et_knp_reg/et_knp_17_u.xls [in Ukrainian].
71. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). *Some issues of implementation of the strategy of small and medium business development in Ukraine for the period up to 2020* (Decree No. 292-r, May 10). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292-2018-%D1%80> [in Ukrainian].
72. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2020). *On approval of the Procedure for providing financial and state support to micro-enterprises and small enterprises* (Decree No. 28, January 24). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF> [in Ukrainian].